

Nowakowski, Andrzej

Terytoria oświęcimsko-zatorskie w Związku Niemieckim : zarys prawno-historyczny

Przegląd Historyczny 76/4, 783-793

1985

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Terytoria oświęcimsko-zatorskie w Związku Niemieckim
Zarys prawnohistoryczny

UWAGI WSTĘPNE

Zagadnienie przynależności Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego do posiadłości Związku Niemieckiego jest tematem praktycznie nie spotykanym we współczesnej literaturze prawnohistorycznej. Wzmianki w tym zakresie spotykamy w pracach M. Tyrowicza¹, S. Grodziskiego² i E. Koneczny³. W dawnej literaturze przedmiotu problemem tym zajmowali się: J. Gątkowski⁴ oraz F. Koneczny⁵, przedstawiając dzieje Oświęcimia i Zatora na szerszym tle sporów polsko-czeskich, a następnie polsko-austriackich o przynależność państwową tych ziem⁶.

Tę lukę wypełniła na przełomie XIX i XX stulecia nacjonalistyczna historiografia niemiecka oraz austriacka, starając się udowodnić, że terytoria oświęcimsko-zatorskie stanowią integralną część Śląska, a nie Małopolski oraz zakładając, że są one — począwszy od XIV w. częścią składową Rzeszy. To tendencyjne założenie uwidoczniło się szczególnie w opracowaniach R. Temple⁷, C. Grünhagena⁸ oraz E. Hanslika⁹. Lecz nawet historyk tej konserwatywnej orientacji, jaką reprezen-

¹ M. Tyrowicz, *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772—1849*, Kraków—Wrocław 1956, s. 2 nn.

² S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848*, Wrocław 1971, s. 159.

³ E. Kopeć, *Jak rodziło się województwo bielskie? „Podbeskidzie”* 1982, z. 1—2, s. 77 nn.

⁴ J. Gątkowski, *Rys dziejów Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego*, Lwów 1867, s. VI nn.

⁵ F. Koneczny, *Oświęcimskie niemieckie czy też cieszyńskie polskie?*, Kraków 1917, *passim*.

⁶ Zob. A. Nowakowski, *Spór między Polską, Czechami i Austrią o przynależność państwową Oświęcimia i Zatora*, [w:] „Kościół i Prawo” t. VI, 1987, cz. 2, *passim*.

⁷ R. Temple *Geographische Abhandlung über die Ehemaligen königlich Böhmisches Kronlehen und Schlesischen Fürstenthümer Auschwitz und Zator*, Wien 1867, s. 1—2, 20—24, 56; tenże, *Historisch-Ethnografisches aus den Trümmern alt-deutschen Wesens im Herzogthume Auschwitz*, Pest 1868, *passim*. Autor usiłuje wykazać, że onomastyka, a także liczne lokacje osad na prawie niemieckim w XIII i XIV w. przemawiają na rzecz rzekomej „niemieckości” Oświęcimia i Zatora.

⁸ C. Grünhagen, *Geschichte Schlesiens*, zwłaszcza t. I, Gotha 1884.

⁹ E. Hanslik, *Biata, eine deutsche Stadt in Galizien. Geographische Untersuchung des Stadtproblems*, Wien 1909, s. 89 nn. Autor, będąc zagorzałym austriackim nacjonalistą posunął się w swych wywodach jeszcze dalej twierdząc, że naczelnictwo osób oraz spory odsetek protestantów w oświęcimsko-zatorskiem miał być argumentem za zniesieniem „sztucznej granicy”, oddzielającej oba księstwa od krajów korony czeskiej pod władzą Habsburgów.

tował J. Caro, musiał przyznać *volens volens*, że pomiędzy oboma księstwami a Rzeczpospolitą istniał ścisły związek polityczny i prawny¹⁰.

Dlatego też spróbuję naszkicować dzieje księstw w okresie ich przynależności do Związku Niemieckiego na tle szerszego kontekstu zarówno historycznego, jak również prawnego. Zadanie to jest tym trudniejsze, że poza ogólnymi opracowaniami źródłowymi brak jest dostatecznej dokumentacji archiwalnej¹¹.

ROZWOJ HISTORYCZNY KSIĘSTW

Księstwo Oświęcimskie było w latach 1312—1327 niezależną jednostką polityczną. Nie wchodząc w skład monarchii Władysława Łokietka utrzymywało sojusz z Polską¹². 24 lutego 1327 w Bytomiu książę oświęcimski Jan I, zwany Scholastykiem, zhołdował księstwo królowi Czech Janowi Luksemburczykowi¹³. „Prawdopodobnie, choć brak na poparcie tej tezy danych źródłowych, Oświęcim, należący uprzednio do Księstwa Cieszyńskiego był lennem Czech przed 1306 r. Po nagłej śmierci króla Czech Wacława III stosunek lenny miał ulec rozwiązaniu i został ponownie nawiązany w 1327 r.¹⁴”. Skutki prawne aktu hołdowniczego, tj. zrzeczenie się zwierzchnich praw do Oświęcimia na rzecz Czech, potwierdził Kazimierz Wielki w oświadczeniu wydanym w Krakowie 9 lutego 1339¹⁵. Od 19 stycznia 1445 istniały równoległe dwa księstwa: Oświęcimskie i Zatorskie¹⁶. Wskutek zbrojnych napadów na przygraniczne tereny małopolskie i tolerowania rozbójnictwa przez książąt oświęcimsko-zatorskich, wojska koronne w latach 1453—1454 dokonały zbrojnego zajęcia Oświęcimia. Stany oświęcimskie uznały 19 marca 1454 w Krakowie zwierzchnictwo Polski, zaś książę zatorski Wacław uczynił to samo 25

¹⁰ R. Roepell, J. Caro, *Geschichte Polens*, Gotha-Hamburg 1840—1888. Zob. zwłaszcza t. IV, s. 495. J. Caro przyznaje, że od XV w. oba księstwa z roku na rok ciążyły coraz bardziej ku Polsce, wchodząc nieprzerwanie w skład diecezji krakowskiej, będąc ponadto związane z polską wspólnotą polityczną (*politische Gemeinschaft*).

¹¹ W WAP Katowice — Oddział w Oświęcimiu trwa aktualnie inwentaryzacja akt miasta Zatora oraz starostwa zatorskiego z lat 1701—1850 (łącznie 120 mb akt). Te czynności potrwać przypuszczalnie jeszcze kilka albo nawet kilkanaście lat. W opracowywanym zespole akt znajdują się być może akta związane z przynależnością obu księstw do Związku Niemieckiego. Ponadto ustaliłem, że poza archiwum oświęcimskim w polskich archiwach prawdopodobnie brak materiałów dotyczących Związku Niemieckiego. Przypuszczam, że mogą się one znajdować w archiwach austriackich, czeskich i niemieckich, nie licząc sporadycznych wzmianek w rękopisach Biblioteki Narodowej w Warszawie.

¹² KDikp t. II, nr 976, s. 318. Ks. Jan występuje w 1315 r. jako sojusznik Łokietka w walce z Brandenburgią.

¹³ *Codex diplomaticus ducatus Tesiniensis*, opr. E. Nemeec, d. 1, cz. 1. 1155—1399, Č. Tešín 1955, nr 42. Jan Scholastyk uznał w akcie lennym Jana Luksemburczyka za „króla Polski”, gdyż monarcha czeski wysuwał pretensje do korony polskiej aż do układu wyszehradzkiego, zawartego 12 listopada 1335.

¹⁴ Ten pogląd reprezentował F. Bostel, *Sądownictwo ziemskie oświęcimskie i zatorskie od r. 1440—1565*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” t. XVI, 1888, s. 842.

¹⁵ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, opr. J. Chytil, t. VII, Brünn 1858, nr 224, s. 160—161. Oświadczenie Kazimierza Wielkiego stanowiło spóźnioną o 4 lata ratyfikację ugody trenczyńskiej z 24 sierpnia 1355. Por. *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do r. 1400* pod red. S. Kutrzeby t. I, Kraków 1933, s. 413 n., 433 n.

¹⁶ C. Grünhagen, H. Markgraf, *Lehns und Besitzurkunden und seiner einzelnen Fürstenthümer in Mittelalter* t. II, Leipzig 1883, (Auschwitz-Zator), nr 18, s. 588—592.

czerwca 1456¹⁷. 21 lutego 1457 w Gliwicach książę oświęcimski Jan IV odsprzedał Księstwo Oświęcimskie Kazimierzowi Jagiellończykowi¹⁸. Książę zatorski Janusz postąpił podobnie z księstwem zatorskim, sprzedając je 29 lipca 1494 w Krakowie Janowi Olbrachtowi¹⁹. Wobec walk o tron w Czechach oraz w obliczu groźby inwazji tureckiej w Europie środkowej, na zakończenie zjazdu głogowskiego (27 maja 1462) król Czech Jerzy (Jerzyk) z Podiebradu wydał oświadczenie, zrzekając się wszelkich praw korony czeskiej do Oświęcimia i Zatora na rzecz Kazimierza Jagiellończyka²⁰.

Po zabójstwie księcia Janusza, dokonany przez kasztelana sandeckiego Wawrzyńca Myszkowskiego 17 sierpnia 1513 w miejscowości Laskowa koło Spytkowic, księstwo zatorskie zostało faktycznie inkorporowane do Rzeczypospolitej²¹. Prawna inkorporacja obu księstw została dokonana na mocy kolejnych przywilejów inkorporacyjnych Zygmunta Augusta, wydanych za zgodą pozostałych „stanów sejmujących”, czyli sejmu i senatu. Nastąpiło to podczas sejmów egzekucyjnych: piotrkowskiego (1562/1563) oraz warszawskiego (1563/1564)²². Po 1564 r. księstwa będąc częścią składową Rzeczypospolitej zachowały aż do 1772 r. niektóre odrębności prawnoustrojowe²³.

ROSZCZENIA HABSBUROW WOBEC KSIĘSTW I ICH GENEZA

Poza zrzeczeniem się przez Kazimierza Wielkiego zwierzchnich praw do księstw zhołdowanych Luksemburczykom w 1327 r. (w tym również do Księstwa Oświęcimskiego), co monarcha uczynił samodzielnie, nie zasięgając „rady” stanów Królestwa²⁴, dyplomacja polska popełniła jeszcze jeden poważny błąd. Otóż jedna z klauzul układu głogowskiego z 1462 r. przewidywała, że zrzeczenie się przez Czechy praw do Oświęcimia i Zatora zachowuje ważność jedynie za życia Jerzego z Podiebradu. Po wy-

¹⁷ C. Grünhagen, H. Markgraf, op. cit., nr 24, s. 601—602 (hołd stanów oświęcimskich); S. Kutrzeba, *Prawa, przywileje, statuty i lauda Księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego*, „Archiwum Komisji Prawniczej AU” t. IX, 1913, nr 2, s. 241—242 (hołd ks. Wacława zatorskiego z 1456 r.).

¹⁸ VL t. I, f. 186—191: *Venditio Ducatus Oswiecimensis*. Niektórzy autorzy podają datę zawarcia aktu kupna — sprzedazy księstwa: 20 lutego 1457. Data 21 też występuje w: *Codex diplomaticus Silesiae* (cyt. dalej jako CDS) t. XX, opr. K. Wutke, Breslau 1900, nr 199, s. 87—88. Dane o zasięgu terytorialnym Ks. Oświęcimskiego i jego dziejach aż do I rozbioru Polski w 1772 r. odnaleźć można w Wypisach źródłowych i notatach F. Wolańskiego, BPAN w Krakowie nr 2902 t. II, k. 34 n.

¹⁹ VL t. I, f. 241—246: *Littere ducatus Zatoriensis*.

²⁰ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, opr. M. Dogiel, t. I, Wilno 1758, Bohemia, nr XV, s. 14—17. Zob. R. Heck, *Zjazd głogowski w 1462 r.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis — Historia” t. VII, 1962, nr 7, s. 6 nn.

²¹ R. Rauscher, *Soudní knihy Osvětinské z r. 1440—1557*, Bratislava 1930, s. 4 przyjmuje jako ostateczną datę inkorporacji Zatora do Polski 1513 r., a nie 1564 r.

²² VL t. II, f. 653—658 (pierwszy przywilej inkorporacyjny z 1563 r.); tamże, f. 658—661 (drugi przywilej inkorporacyjny z 1564 r.). Por. A. Nowakowski, *Prawne aspekty inkorporacji Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego do Korony 1563—1564*, CzP-H t. XXXVI, 1984, z. 2, s. 91—116.

²³ A. Nowakowski, *Odrębności prawnoustrojowe Księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego w latach 1564—1772*, SH t. XXVIII, 1985, z. 4 (111), s. 523—537.

²⁴ Można postawić Kazimierzowi Wielkiemu zarzut, że składając tak ważne oświadczenie nie porozumiał się z przedstawicielami stanów ówczesnej Polski, naruszając reguły obowiązujące w monarchii stanowej. Zob. F. Łojko, *Zbiór deklaracji, not i czynności, które... zaszły podczas sejmu 1772*, Warszawa [1773], s. 286.

marciu w 1526 r. dynastii Jagiellonów w Czechach, korona czeska przeszła niepodzielnie w ręce Habsburgów. Przygotowując podbój południowej Polski w 1772 r. Austria, występując jako sukcesor królów czeskich wznowiła zadawniony — i praktycznie wygasły — spór o przynależność Oświęcimia i Zatora. Jeden z dyplomatów w służbie cesarszej Marii Teresy, Tomasz de Trattner przygotował polityczne uzasadnienie aneksji ziem małopolskich, tłumacząc to rewindykacją części dawnych terytoriów państwa czeskiego²⁵. Maria Teresa w jednym z pierwszych manifestów porozbiorowych użyła tytułu księżnej (*ducissa*) oświęcimskiej i zatorskiej, aczkolwiek w 1772 r. nie zdecydowano jeszcze na odłączenie Oświęcimia i Zatora od kraju koronnego Galicji i Lodomerii, chociaż za jej rządów oraz rządów jej syna, cesarza Józefa II posiadłości oświęcimsko-zatorskie określano mianem „nowej Galicji”²⁶. Tytułatura cesarska oraz zainteresowanie Austrii sprawami obu księstw występuje wyraźnie w zachowanych aktach sądu grodzkiego w Oświęcimiu w latach 1772—1794²⁷.

Dwór wiedeński nie rezygnował z nadania osobnego statusu prawnego dla Oświęcimia i Zatora. Począwszy od 1772 r. wszyscy kolejni władcy Austrii podkreślali odrębność Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego (*Herzogthümer Auschwitz und Zator*). Cesarzowa Maria Teresa biła srebrne monety o wartości 15 i 30 koron z wizerunkami herbów księstw oraz z tytułem księżnej Oświęcimia i Zatora. Cesarz Józef II na mocy patentu z 27 stycznia 1782 zmienił herby miast Oświęcimia i Zatora, usuwając z nich elementy staropolskie, co miało podkreślić podtrzymywanie przez Austrię pretensji do tych ziem²⁸.

USTROJ I CELE ZWIĄZKU NIEMIECKIEGO

Wobec szybkiego postępu armii napoleońskich w Europie środkowej rozpadło się Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego. Cesarz Franciszek II, który w 1804 r. ogłosił się cesarzem Austrii (oznaczony przez historyków jako Franciszek I) patentem z 6 sierpnia 1806 uznał godność cesarza Rzeszy za nie istniejącą²⁹. Z prawnego punktu widzenia cesarz do skuteczności takiego oświadczenia winien był uzyskać zgodę sejmu Rzeszy (*Reichstag*) lub przynajmniej kolegium elektorów. Było to już wtedy niemożliwością. Po upadku Napoleona w 1815 r. Austria, uznająca się wówczas za jedyną spadkobierczynię I Rzeszy dążyła, w ramach „nowego ładu” europejskiego do odzyskania utraconej pozycji w centralnej Europie i objęcia przodownictwa na obszarach niemieckojęzycznych.

W tym celu w dniu 8 czerwca w Wiedniu (na dzień przed opublikowaniem aktu końcowego kongresu) podpisano akt związkowy (*Bundesakte*),

²⁵ [T. de Trattner], *Wywód poprzedzający prawa Korony Węgierskiej do Rusi Czerwonej i Podola tak, jako Korony Czeskiej do Księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego*, Wiedeń 1772, zwłaszcza s. 46, 50—51, 53.

²⁶ *Edicta et mandata universalia Regni Galicie et Lodomeriae a die 11 Septembris 1772 in itae possessionis promulgata*, Leopoli 1772—1817, opr. i wyd. F. Pilller (Pilleriana) t. II, nr XII, s. 46. CDS t. XIX s. 195. Zob. też: S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848*, Wrocław 1971, s. 159.

²⁷ J. Gątkowski, op. cit., s. V; A. Nowakowski, *Sądownictwo szlacheckie w Oświęcimiu i Zatorze pod panowaniem austriackim 1772—1784* (maszynopis złożony do druku w redakcji Cz. P-1-H).

²⁸ J. Gątkowski, op. cit., s. V.

²⁹ M. Z. Jedlicka, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1955, nr 29, s. 226—230.

kreujący Związek Niemiecki (Deutscher Bund)³⁰. Artykuł 1 aktu stanowił, że cesarz Austrii proklamuje Związek Niemiecki w imieniu ogółu posiadłości należących uprzednio do Rzeszy. W artykule 6 wymieniono ogółem 38 członków Związku Niemieckiego, w tym Austrię jako hegemoną Związku, jednak bez Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego. Postanowienia aktu związkowego znalazły się również w akcie końcowym kongresu wiedeńskiego z 9 czerwca 1815 (artykuły 53—64)³¹. Dokumenty te kreowały nowy typ państwa o charakterze konfederacji. W skład Związku, począwszy od 1815 r. wchodził: cesarz Austrii, królowie Prus, Danii i Niderlandów, poszczególni książęta i wolne miasta. Rozwinięcie zasad ustrojowych Związku Niemieckiego znajdujemy w tzw. akcie końcowym wiedeńskim z 15 maja 1820 (Wiener Schlussakte), równorzędnym z aktem związkowym z 1815 r. Akt końcowy wiedeński został potwierdzony uchwałą zgromadzenia plenarnego członków Związku z 8 czerwca 1820³². Związek Niemiecki miał stanowić „wieczystą konfederację” założoną dla utrzymania bezpieczeństwa i nietykalności terytorialnej państw skonfederowanych. Austrii przyznano szczególną pozycję w Związku. Przewodniczyła w Sejmie Związkowym (Bundestag), mającym siedzibę we Frankfurcie nad Menem (sejm frankfurcki). Związek został zawarty jako „nierozzerwalne zrzeszenie”, toteż żadnemu członkowi nie przysługiwało prawo swobodnego wystąpienia ze Związku (artykuł 5 aktu końcowego). Natomiast artykuł 57 aktu końcowego proklamował zasadę, że Związek (z wyjątkiem wolnych miast) składa się z suwerennych władców. Dlatego też winni oni posiadać pełnię władzy państwowej na swych terytoriach.

INKORPORACJA KSIĘSTW DO ZWIĄZKU NIEMIECKIEGO

W oparciu o powyższe zasady — a należy pamiętać, że w ówczesnym cesarstwie austriackim pełnia władzy ustawodawczej należała do cesarza, który najważniejsze akty ustawodawcze wydawał w formie najwyższych postanowień (*allerhöchste Entschliessungen*) albo patentów (*kaiserliche Patenten*) — na mocy najwyższego patentu Franciszka I z 2 marca 1820, występującego w roli przywódcy Związku Niemieckiego, oba księstwa: Oświęcimskie i Zatorskie zostały zaliczone do krajów niemiecko-związkowych³³. Oznaczało to wyłączenie terytoriów księstw z kraju koronnego Galicji i Lodomerii oraz włączenie ich do posiadłości czesko-morawskich. Oświęcim i Zator jako jedyne terytoria przedzoborowej Rzeczypospolitej zostały w ten sposób inkorporowane do Związku Niemieckiego. Nie jest wykluczone, że terytoria oświęcimsko-zatorskie znalazły się w Związku Niemieckim już przed 1820 r., ale należy odnieść się do takiej hipotezy z dużą dozą ostrożności. Austriacki historyk R. Temple dowodził, że już 1 czerwca 1817 wśród krajów i posiadłości monarchii austriackiej,

³⁰ Tamże, nr 30, s. 230 nn.

³¹ Wyjątki z aktu końcowego kongresu wiedeńskiego z 9 czerwca 1815 wraz z niektórymi klauzulami dotyczącymi Związku Niemieckiego w polskim piśmiennictwie przytaczają: B. Winiański, *Wybór źródeł do nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1938, s. 7 nn. oraz I. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX w.*, Warszawa 1981, s. 102 nn. Pełny tekst dokumentu znajduje się w opracowaniu G. F. de Martens, *Nouveau Recueil de Traités* t. II: 1814—1815 [Göttingue 1818], s. 379 nn.

³² M. Z. Jedlicki, op. cit., nr 31, s. 237 nn.

³³ „Politische Gesetze und Verordnungen für Österreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer” t. XLVIII, 1820, Wien 1822, nr 29, s. 59 nr.

wchodzących w skład Związku Niemieckiego wymieniano Księstwo Śląskie (Herzogthum Schlesien) wraz z „czesko-śląskimi” księstwami: Oświęcimem i Zatorem (böhmisch-schlesischen Herzogthümer Auschwitz und Zator)³⁴. Wedle innego austriackiego historyka z XIX wieku F. Eblena zaliczenie Oświęcimia i Zatora do krajów korony czeskiej miało się dokonać podczas obrad sejmiku frankfurckiego 6 kwietnia 1818³⁵. Podobny pogląd reprezentowali w tej materii dwaj polscy historycy: E. Janota³⁶ i F. Koneczny³⁷.

Jakie były istotne przyczyny tego rozstrzygnięcia? W nauce polskiej zarówno dawnej, jak też współczesnej rozstrząsa się szeroko problemy związane z polityką Kazimierza Wielkiego wobec Czech, a następnie z prohabsburską orientacją ostatnich Jagiellonów oraz monarchów elekcyjnych. Natomiast nie dostrzega się pewnych zdarzeń z połowy XIV w. Mianowicie Karol IV, jako król Czech wydał 7 kwietnia 1348 w Pradze proklamację, oznajmiającą o przyłączeniu całości Śląska (łącznie z Księstwem Oświęcimskim) do krajów korony czeskiej³⁸. Podobną proklamację powtórzył Karol IV już jako cesarz Rzeszy, określając siebie w dokumencie wydanym w Pradze 9 października 1355 jako „cesarza i króla księstwa śląskiego” (*imperator et rex ducatus Silesiae*)³⁹. Jednak — i chyba słusznie — współcześni historycy dopatrują się w tych aktach raczej deklaracji o charakterze politycznym niż rzeczywistej, formalnoprawnej inkorporacji Śląska wraz z Oświęcimiem do państwa czeskiego, a pośrednio także do Rzeszy. Zresztą podobnie postąpił Karol IV w stosunku do pozostałych krajów koronnych: Czech, Moraw i Łużyc⁴⁰. Drugim, niemniej istotnym pretekstem była okoliczność, że książęta oświęcimsko-zatorscy, jako lennicy królów czeskich, a także część rycerstwa i mieszczaństwa posługiwali się na ogół — aż do połowy XV w. językiem niemieckim, jako równoległym — obok łaciny — językiem urzędowym⁴¹. Od połowy XV w. język czeski skutecznie wypierał niemieczną, torując drogę językowi polskiemu⁴².

Z pewnością o zaliczeniu Oświęcimia i Zatora do Związku Niemieckiego przesądziły także względy strategiczne. Oba miasta, będące historycznymi stolicami księstw leżały na ważnym szlaku tranzytowym, zwanym „solnym”, biegnącym od Krakowa przez Śląsk do Wrocławia oraz przez Bramę Morawską i Brno do Wiednia. Również rzeka Soła, wpadająca poniżej Oświęcimia do Wisły stanowiła ważną arterię komunikacyjną, służącą głównie do сплаwu drewna i płodów rolnych. W latach 1820—1846

³⁴ R. Temple, *Geographische Abhandlung*, s. 1—2.

³⁵ F. Eblen, *Die Staatsrechtlichen Verhältnisse der Herzogthümer Oświęcim (Auschwitz) und Zator*, Wien b.r.w. s. 4.

³⁶ E. Janota, *Oświęcim und Zator*, Wadowice 1848, s. 6—7.

³⁷ F. Koneczny, op. cit., s. 26.

³⁸ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, cz. V: 1346—1355, wyd. J. Spěváček, Praha 1955, nr 336, s. 169.

³⁹ Tamże, cz. VI: 1355—1363, f. 1, wyd. B. Mendl, Praha 1960, nr 148, s. 85—86.

⁴⁰ Zob. *Historia Śląska t. I: Do 1763 r.* pod red. K. Maleczyńskiego cz. 2: *Od połowy XIV w. do trzeciej ćwierci XVI w.*, Wrocław 1961, s. 204—205. Chodzić tu mogło raczej o uwidocznienie różnic Śląska w ramach Czech. Natomiast O. Balzer (*Królestwo Polskie 1295—1370 t. III*, Lwów 1920, s. 250) uważa, że dokumenty z lat 1348 i 1355 przesądziły o bezpośredniej podległości Śląska (i Oświęcimia) Czechom jako części składowej korony czeskiej.

⁴¹ T. Snopek-Bąba, *Kanclerz i dokument książąt oświęcimskich w latach 1317—1457*, „Śląskie Studia Historyczne” t. III, 1977, s. 7—30.

⁴² Zob. F. Popiołek, *Dzieje Śląska austriackiego z ilustracjami*, Cieszyn 1913, s. 137—138; K. Piwarski, *Historia Śląska*, Katowice—Wrocław 1947, s. 116.

terytoria oświęcimsko-zatorskie, jako najbardziej wysunięta na wschód część Związku Niemieckiego graniczyły bezpośrednio z Galicją oraz — poprzez Wisłę — z Wolnym Miastem Krakowem, określanym też mianem Rzeczypospolitej Krakowskiej. Był to półsuwerenny twór państwowy, „państwo buforowe”, pozostające pod ścisłą kuratelą „mocarstw opiekuńczych”, tj. Austrii, Prus i Rosji, utworzone na mocy tzw. protokołu dodatkowego, zawartego w Wiedniu 3 maja 1815. Zostało to następnie potwierdzone w akcie końcowym kongresu wiedeńskiego. Nie chodziło tu bynajmniej o potwierdzenie aspiracji niepodległościowych Polaków, lecz o utrzymanie względnej równowagi interesów Austrii i Rosji na ważnym obszarze strategicznym⁴³.

Po 1820 r. enklawa niemiecko-związkowa w Małopolsce liczyła ogółem 2473 km² powierzchni, pokrywając się z historycznymi granicami Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego sprzed 1772 r. Południową granicę tej enklawy stanowiła linia grzbietowa Karpat od Przełęczy Salmopolskiej po Babią Górę. Wschodnia granica posiadłości Związku Niemieckiego przebiegała od ujścia rzeki Skawinki do Wisły (nieco na zachód od Skawiny), następnie wzdłuż potoku Cedron do jego źródeł, poprzez wzgórza Chełm i Marcówkę — i dalej w kierunku Zembrzyc i Suchej. Północną granicę stanowiła linia Wisły i Przemszy, zaś zachodnią granicę (na styku ze Śląskiem austriackim) rzeka Biała od źródeł aż do ujścia do Wisły⁴⁴. W granicach Związku znalazły się Oświęcim, Zator, Biała, Wadowice, Andrychów, Kęty i Żywiec⁴⁵. Na te tereny zostało rozciągnięte ustawodawstwo cywilne i karne obowiązujące w pozostałych krajach Związku Niemieckiego⁴⁶. Szkoda, że ten znaczący epizod historii państwa i prawa XIX w. nie znajduje — jak dotąd — szerszego potraktowania w opracowaniach typu monograficznego⁴⁷.

W następstwie zaliczenia obu księstw do Związku Niemieckiego przybrała na sile germanizacja, a język niemiecki stał się urzędowym w obu księstwach, nawet w dokumentach i uchwałach gromadzkich⁴⁸. Zresztą patent cesarski wydany 15 grudnia 1840 przez cesarza Ferdynanda I (a faktycznie przez kanclerza Metternicha) wprowadził w sądownictwie i urzędach w całym państwie język niemiecki, jako wyłącznie dopuszczalny⁴⁹. Ustrój miejski kształtował się też pod wpływem dążeń centralistycznych, połączonych z drobiazgową, wręcz pedantyczną ingerencją

⁴³ J. Bieniarzówna, *Rzeczpospolita Krakowska 1815—1846. Wybór źródeł*, Wrocław 1950, s. V nn.; W. M. Bartel, *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815—1846)*, Kraków 1976, s. 8 oraz mapa Wolnego Miasta Krakowa (zał. do tekstu). Długość granicy Rzeczypospolitej Krakowskiej z terytoriami galicyjskimi i niemiecko-związkowymi na Wiśle wynosiła 74 km.

⁴⁴ I. Rychnik, *Księstwo Oświęcimskie i Zatorskie*, [w:] *Sprawozdanie dyrekcji C. K. gimnazjum w Tarnowie*, Tarnów 1889, s. 3; R. Temple, *Geographische Abhandlung*, s. 56.

⁴⁵ F. Koneczny, op. cit., s. 20 nn.

⁴⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa* t. IV, Warszawa 1967, s. 281.

⁴⁷ *Historia państwa i prawa Polski* t. III: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981, nie poświęca w ogóle uwagi problemowi przyłączenia części Galicji do Związku Niemieckiego.

⁴⁸ Zob. J. Latośński, *Monografia miasteczka Wilamowic*, Kraków 1909, s. 123; J. Stanek, *Z dziejów ziemi oświęcimskiej*, Kraków 1959, s. 12. Również F. Koneczny, *Dzieje Śląska*, Bytom 1897 s. 479, pisze o germanizacji zachodniej Galicji po włączeniu jej do Związku Niemieckiego.

⁴⁹ J. Wawel-Louis, *Sądownictwo w Królestwie Galicji (1784—1855)*, „Przegląd Prawa i Administracji” t. XXIV, 1899, s. 413.

władz zwierzchnich⁵⁰. Badając ustrój miasta Wadowic, wchodzącego w skład Księstwa Zatorskiego w okresie 1834—1841 można dostrzec charakterystyczne zjawiska. Akta magistrackie były sporządzane zarówno po niemiecku, jak i po łacinie. Wynikało to z faktu, że większość urzędników znała język łaciński z nauki w szkołach. Ponadto było to — świadome albo nieświadome nawiązanie do tradycji, ukształtowanej pod rządami prawa rodzinnego (oraz magdeburckiego i jego odmian) przed 1784 r.⁵¹ W miejsce burmistrza pojawił się urząd syndyka prezydującego, zasiadającego obok asesorów (zamiast dawnych rajców miejskich). Były to z reguły osoby mianowane przez rząd, zwykle dożywotnio po wykazaniu się znajomością języka niemieckiego oraz podstawowych przepisów prawnych. Nawet w tym okresie język niemiecki nie wyparł całkowicie z użycia języka polskiego na obszarze ziem rdzennie polskich, należących do Związku Niemieckiego. W ojczywym języku sporządzano np. dokumenty dotyczące czynności cywilnoprawnych osób fizycznych⁵². Działalność władz miejskich w mniejszych jednostkach osadniczych znajdowała się pod ścisłym nadzorem urzędu cyrkularnego (Kreisamt), wyrażającym się w częstych i dokładnych lustracjach⁵³.

Wiadomo, że z terenu Księstwa Cieszyńskiego, które w latach 1783—1849 należało do wspólnego kraju koronnego Śląska i Moraw (tzw. Gubernia Śląsko-Morawska), a zatem wchodziło w skład Związku Niemieckiego, wybierano posłów na sejm frankfurcki⁵⁴. Nauka niemiecka w XIX wieku wysunęła twierdzenie, że również Księstwa Oświęcimskie i Zatorskie miały — i to już począwszy od 23 czerwca 1817 — swoich przedstawicieli w Zgromadzeniu Związkowym we Frankfurcie nad Menem, zgodnie z przepisem artykułu 18 aktu związkowego z 1815 r.⁵⁵ Kiedy 30 marca 1848 zebrał się sejm frankfurcki, zasiedli w nim także przedstawiciele z Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego, gdyż oba księstwa zaliczono do krajów niemiecko-związkowych. Podczas obrad Zgromadzenia Związkowego w 1848 r. posłowie często powtarzali następujący pogląd: „Co do Zatora, nie myślimy prowadzić wojny, niech Zator rozstrzygnie czy chce należeć do Rzeszy”⁵⁶.

WYŁĄCZENIE KSIĘSTW ZE ZWIĄZKU NIEMIECKIEGO I UPADEK ZWIĄZKU

Kłeska powstania krakowskiego w 1846 r. przesądziła o likwidacji Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz o wcieleniu jej terytorium do Austrii z zachowaniem tytułu „Wielkie Księstwo Krakowskie”⁵⁷. Natomiast ab-

⁵⁰ K. Arłamowski, *Kancelarie zarządów miejskich w zaborze austriackim w latach 1772—1918*, „Archeion” t. XXXVIII, 1962, s. 241 nn.

⁵¹ A. Nowakowski, *Instytucje prawa chełmińskiego w Wadowicach 1430—1784*, [w:] *Księga pamiątkowa dla uczczenia prof. Edwina Rozenkranza* Gdańsk 1986; tenże, *Z dziejów miasta i parafii Wadowice*, Kraków 1985, s. 24 n.

⁵² WAP Katowice — Oddział w Oświęcimiu, MW 6: Protocollon consilii sesionis Wadowic z lat 1834, 1836—1838, 1840, 1844, *passim*. W archiwum oświęcimskim znajdują się ponadto akta magistrackie niektórych innych miejscowości Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego z tego okresu.

⁵³ WAP Kraków, IT 280: Akta luźne miast i wsi. W tym zespole akt znajdują się luźne karty dotyczące ustroju miast obu księstw z pierwszej połowy XIX w.

⁵⁴ A. Plich, *Pod panowaniem austriackim 1848—1918*, [w:] *Bielsko-Biała. Zarys rozwoju miasta i powiatu*, Katowice 1971, s. 111; M. Tyrowicz, *op. cit.*, s. XX.

⁵⁵ R. Temple, *Geographisch? Abhandlung*, s. 1—2.

⁵⁶ F. Ziemiałkowski, *Pamiętniki*, Kraków 1904, cz. I, s. 9—10, cz. II, s. 154.

⁵⁷ Traktat zawarty 6 listopada 1846 między „mocarstwami opiekuńczymi”: Austrią, Rosją i Prusami zdecydował o przyłączeniu Wolnego Miasta Krakowa do Au-

dykacja chorego umysłowo cesarza Ferdynanda I na rzecz Franciszka Józefa I i upadek Wiosny Ludów w 1849 r. spowodowały wzrost dążeń unifikacyjnych w Austrii, doprowadzając do stopniowego ukształtowania nowoczesnego państwa austriackiego. W tym modelu (wciąż scentralizowanym aż do 1867 r.) nie mieściły się zbyt duże różnice w ustroju poszczególnych jego części składowych⁵⁸. Do tych procesów dołączył się kryzys w Związku Niemieckim, spowodowany separatystycznymi dążeniami Prus w kierunku uzyskania czołowej pozycji w Związku. Zamiarem Prus było zepchnięcie Austrii z roli hegemonu w Związku Niemieckim. Ta sytuacja stworzyła cesarzowi Austrii dodatkowe problemy. Należy pamiętać, że w latach 1849—1850 cesarz nadal pozostawał najwyższym prawodawcą w Austrii, ponieważ nie powstały tam organy przedstawicielskie, przewidziane konstytucją z 4 marca 1849⁵⁹. Toteż na mocy kolejnego najwyższego patentu z 29 października 1850 cesarz Franciszek Józef I wyłączył Księstwo Oświęcimskie i Zatorskie ze Związku Niemieckiego, włączając je ponownie do Królestwa Galicji i Lodomerii⁶⁰. W ten sposób suweren Austrii i zarazem formalny przywódca Związku Niemieckiego przeciął spór pomiędzy Wiedniem a Galicją o nie wcielanie księstw do posiadłości śląsko-morawskich. Spór ten zaostrzył się w latach 1846—1848, gdyż szlachta galicyjska obawiała się nadmiernego uszczuplenia terytorium Galicji na rzecz Śląska.

Podczas obrad sejmiku frankfurckiego w 1848 r. zamierzano nadal utrzymać w mocy odłączenie Oświęcimia i Zatora od Galicji. Z ramienia komitetu krakowskiego, grupującego galicyjską szlachtę i reprezentującego jej interesy 19 maja 1848 został złożony protest na ręce prezydenta Zgromadzenia Związkowego we Frankfurcie nad Menem. Członkami deputacji byli: Jan Ledóchowski, Bronisław Trentowski, Kazimierz Wodzicki, Florian Ziemiałkowski i hrabia Adolf Poniński. Florian Ziemiałkowski był ponadto autorem memoriału dotyczącego statusu prawnego Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego. Argumenty zawarte w tym memoriale musiały być przekonujące, skoro Austria przestała w końcu nalegać za dalszą przynależnością Oświęcimia i Zatora do Związku Niemieckiego⁶¹.

Otwarta rywalizacja austriacko-pruska doprowadziła do konfliktu zbrojnego, zakończonego klęską Austrii. Austria wydalona ze Związku Niemieckiego, na mocy artykułu 4 traktatu pokojowego praskiego z 23 sierpnia 1866 formalnie uznała rozwiązanie dotychczasowego Związku Niemieckiego. Równocześnie cesarz Austrii wyraził zgodę na utworzenie „nowych” Niemiec, bez udziału pokonanej Austrii⁶². Podobnie, jak uprzednio Związek Reński dał początek Związkowi Niemieckiemu, tak wówczas pokój praski zapoczątkował utworzenie Związku Północnoniemieckie-

stria. Samej ponownej inkorporacji Krakowa do Galicji dokonał cesarz Ferdynand I na mocy patentu z 11 listopada 1846 M. Tyrowicz, op. cit., s. 4.

⁵⁸ K. Grzybowski, *Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Kraków 1959, s. 16—17.

⁵⁹ Tamże, s. 99 nn.

⁶⁰ *Allgemeines Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich* t. II, Wien 1850, poz. 386, s. 1753 nn. Brak jest natomiast podstaw do przypuszczeń, wysuwanych przez F. Konecznego (op. cit., s. 26) jakoby Oświęcim i Zator przetrwały w Związku Niemieckim aż do 1866 r., tj. do daty rozwiązania Związku.

⁶¹ F. Ziemiałkowski, *Pamiętniki* cz. I, s. 9—10, cz. II, s. 16 nn.

⁶² A. Czubiński, J. Marczewski, *Zjednoczenie Niemiec i Włoch. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole* nr 36, Warszawa 1960, nr 7, s. 9; L. K. Aegli, L. Klauhold, *Das Staats-archiv. Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart* t. XI, Hamburg 1866, s. 176.

go (1867 r.). W rezultacie 1871 r. przyniósł utworzenie zjednoczonych Prus, jako II Rzeszy Niemieckiej (1871—1918).

Nie wygasły jednak całkowicie kontrowersje wokół przynależności Oświęcimia i Zatora. Nawet po 1850 r. w oficjalnej korespondencji wychodzącej z kancelarii cesarskiej w Wiedniu używano tytułu: „Królestwo Galicji i Lodomerii wraz z księstwami Oświęcimskim i Zatorskim, tudzież Wielkim Księstwem Krakowskim”. Miało to nadal podkreślać szczególny status prawny obu księstw w ramach Galicji⁶³. Warto wiedzieć, że cesarze Austrii używali trzech rodzajów tytułów majestatycznych: skrócony w powszechnym użyciu, normalny i wielki, używany przy najbardziej uroczystych ceremoniach dworskich, związanych z jubileuszami czy odwiedzinaми najwyższej rangi. W wielkim tytule cesarskim znajdowały się sformułowania: „książę oświęcimski i zatorski, książę Górnego i Dolnego Śląska, (który przed wojnami z Prusami w latach 1740—1745 i 1736—1763 w całości należał do Austrii) oraz książę Cieszyna”⁶⁴. Ten tytuł przetrwał nieprzerwanie aż do upadku monarchii habsburskiej w 1918 r. Być może upadek Związku Niemieckiego spowodował ponowny wzrost zainteresowania ze strony Austrii Oświęcimiem i Zatorem, jako rekompensatą za utracone wpływy polityczne na obszarze niemieckojęzycznym. Roszczenia te nasiliły się po 1872 r. i występowały do 1918 r., nasilając się w okresie I wojny światowej⁶⁵. I w tym przypadku chodziło o włączenie obszaru księstw do Śląska austriackiego z powołaniem się na rzekomo nieprzedawnione pretensje królów czeskich. Tym pretensjom wtórowali austriaccy historycy, zbliżeni do dworu wiedeńskiego, optując za zniesieniem granicy przebiegającej wzdłuż rzeki Białej, oddzielającej Galicję od posiadłości śląsko-morawskich (*eine künstliche Grenze*)⁶⁶.

U schyłku monarchii austriackiej 2 kwietnia 1917 w Białej zawiązał się tzw. komitet pięciu miast, wchodzących w skład Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego oraz uprzednio w skład Związku Niemieckiego: Wadowic, Kęt, Andrychowa, Zatora i Żywca. Komitet ten działający pod przewodnictwem hrabiego Stefana Bobowskiego, marszałka powiatu wadowickiego, stanął w obronie praw Polski do terytoriów oświęcimsko-zatorskich, jako odwiecznych części składowych Małopolski, opowiadając się również za przyłączeniem Cieszyńskiego do Galicji. Komitet uzyskał szerokie poparcie rady gminnej w Oświęcimiu oraz rad powiatowych: wadowickiej, bialskiej i żywieckiej⁶⁷.

Na przeszkodzie w urzeczywistnieniu planów domu habsburskiego stała jednak klęska Austrii w I wojnie światowej i rozpad wielonarodowościowego imperium austriackiego.

Problematyka habsburskich roszczeń do Oświęcimia i Zatora, czyli sporu o przynależność państwową południowo-zachodniej Galicji, będąca przedmiotem niniejszego zarysu z pewnością stanowi temat oraz punkt wyjścia do dalszych pogłębionych badań w aspekcie prawno-historycznym. Badania takie stanowiłyby cenny przyczynek do analiz dotyczących ustroju ziem polskich w XIX stuleciu.

⁶³ M. Tyrowicz, op. cit., s. 2.

⁶⁴ Zob. J. Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych* t. I, Lwów 1899, s. 12.

⁶⁵ E. Kopeć, op. cit., s. 77 nn.f

⁶⁶ E. Hanslik, op. cit., s. 89; tenże, *Über die Entstehung und Entwicklung von Bielitz-Biala, Bielitz* 1903, *passim*.

⁶⁷ F. Koneczny, op. cit., s. 26.

Анджей Новаковски

ОСВЕНЦИМСКО-ЗАТОРСКИЕ ТЕРРИТОРИИ В НЕМЕЦКОМ СОЮЗЕ. ПРАВОВО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

Освенцимские и Заторские княжества, находясь до 1462 г. в вассальной зависимости от Чехии, были во второй половине XV в. выкуплены польскими королями, а затем в 1563/1564 гг. присоединены к польскому государству. Несмотря на односторонний отказ от всяческих претензий со стороны чешских королей, Габсбурги, считая себя законными наследниками чешской короны, возобновили свои притязания в 1772 г., обосновывая таким образом свое участие в первом разделе Польши. Непосредственно после 1772 г. Вена выдвигала проекты исключения этих земель из провинции Галиции и Лодомерии и присоединения их непосредственно к чешско-моравской стране. Это намерение осуществилось в 1820 г. Тем самым Освенцим и Затор с округом были включены в Немецкий союз. Это имело влияние на процесс германизации в судопроизводстве, администрации и школах, что было связано с укреплением абсолютистских и централистских тенденций в Австрийской монархии. После краковского восстания (1846 г.) и Весны Народов Австрия решила в 1850 г. вновь исключить Освенцим и Затор из Немецкого союза и присоединить эти два княжества к Галиции. Очередные императоры Австрии в 1772-1918 гг., употребляя титул „князей Освенцима и Затора”, подчеркивая таким образом свои притязания на господство по отношению к этим землям.

Andrzej Nowakowski

TERRITOIRE D'OŚWIĘCIM ET DE ZATOR DANS LA CONFÉDÉRATION GERMANIQUE. ESQUISSE JURIDICO-HISTORIQUE

Dans la seconde moitié du XVe siècle, les principautés d'Oświęcim et de Zator, jusqu'à 1462 fiefs de la Bohême, furent rachetées par les rois de Pologne pour être ensuite, dans les années 1563—1564, incorporées à l'Etat polonais. Malgré une renonciation catégorique des rois de Bohême à toutes les prétentions à ces terres, les Habsbourg — en tant que successeurs légitimes de la couronne de Bohême — renouvelèrent leurs revendications en 1772 en justifiant de la sorte leur participation au premier partage de la Pologne. Bientôt après 1772 on a envisagé à Vienne l'exclusion de ces territoires de la nouvelle province de Galicie ainsi que leur rattachement à la Bohême-Moravie. Ce projet n'aboutit qu'en 1820. De ce fait Oświęcim et Zator, en tant que parties de la Bohême, se sont trouvés inclus à la Confédération germanique. Ceci n'est pas resté sans influence sur le processus de germanisation dans l'administration, la juridiction et l'instruction publique vu la tendance absolutiste et centralisatrice de la monarchie autrichienne. Après l'insurrection de Cracovie (1846) et les événements du Printemps des Peuples (1848—1849) l'Autriche se décida en 1850 à réexclure à nouveau Oświęcim et Zator de la Confédération germanique et à les rattacher à la Galicie. Dans les années 1772—1918, les empereurs d'Autriche, en se servant du titre de “ducs d'Oświęcim et de Zator”, soulignaient leurs droits héréditaires sur deux principautés.